

20. BÖLÜM / CHAPTER 20

19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN “ENGELLİ” ALGISI VE MUHACİRLER ÖZELİNDE ENGELLİLERE YAKLAŞIMI

NINETEENTH-CENTURY OTTOMAN STATE PERCEPTIONS OF THE “DISABLED” AND ITS APPROACHES IN THE CONTEXT OF MIGRATION

Ayşe PUL*

*Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye
e-posta: a.pul69@hotmail.com

DOI: 10.26650/B/AA09.2020.007.20

ÖZ

19. yüzyılın ortalarından itibaren gerek Balkanlardan gerekse Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göçlere yönelik değerlendirmeler muhacirlerin/göçmenlerin yaşadığı sıkıntılar, barınma, gıda-giyim sıkıntısı, hastalık, kimsesizlik gibi çeşitli meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu değerlendirmeler yapılırken engelli muhacirlerin ya da göç esnasında yaşadıkları olaylardan sonra engelli hale gelen muhacirlerin durumları müstakil olarak ele alınmamıştır. Mevcut çalışmalarda devletin yaptığı yardımlar ve aldığı tedbirler genel olarak ele alınmakla birlikte, engelliler özelinde bir değerlendirme yapılmamıştır. Oysaki sosyal devlet anlayışı gereği Osmanlı Devleti, günün zor şartlarına rağmen bedensel veya zihinsel çeşitli engeli olan muhacirlere desteğini esirgememiştir. Hatta engellilik algısını toplumsal engellilik bağlamında genişleterek muhtaç adı altında genel bir sınıflama yapmıştır. Bu sınıflamaya bedensel (ortopedik, görme, işitme, dil ve konuşma) ve zihinsel engellilerle birlikte kimsesizler, çocuklar, süregelen hastalığa sahip olanlar, yaşlılar, dul kadınlar ve iş göremez (amel-mande) durumda olanlar dâhil edilmiş, yardım çatısı buna göre belirlenmiştir. Bu yardımlar içerisinde, Dârülaceze gibi sosyal kurumlara kabul önceliği, maaş, ev kirası, arsa tahsisi, tedavi imkânları, gıda ve giyim önde gelmiştir. Kısacası olumsuz koşullar neticesinde yardıma muhtaç olanları ve yardıma muhtaç hale gelenleri devlet, aldığı tedbirlerle -görece yeterli veya yetersiz- mümkün olduğunca korumaya ve gözetmeye çalışmıştır. Bu çalışmada; Osmanlı arşiv belgeleri ışığında engelli muhacirlerin durumlarını, devletin yaptığı yardımları ve aldığı tedbirler ortaya koyulmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, amel-mande (iş göremez), bedensel engelli, zihinsel engelli, muhtaç

ABSTRACT

Since the middle of the nineteenth century, the significant migrations from the Balkans and Caucasus to Anatolia have been studied in terms of the various problems experienced by immigrants, such as shelter, food and clothing

shortages, illness, and becoming orphaned. In these assessments, the situations of immigrants with disabilities, or those who became disabled after their experiences during migration, have not been considered independently. Although existing studies have undertaken general evaluations of the aids and measures taken by the state, the perspective of disabled people/immigrants has not been examined. However, thanks to its understanding of the social state, the Ottoman Empire did support refugees with various physical or mental disabilities despite the difficult conditions of the day. In fact, the Ottoman Empire extended the definition of disability to include social disability, classifying it under the name of "those in need." This category included physically (orthopaedic, vision, hearing, language, and speech) and mentally disabled persons, orphans, children, sufferers of chronic illnesses, elderly people, widowed women, and those incapable of working. The Ottoman State used this classification to determine the aid framework. Priority for admission to social institutions such as the "Dârülaceze/Poorhouse," salaries, home rent, land allocation, treatment facilities, and provision of food and clothing were the main types of aid. In short, the state tried to protect and supervise immigrants, and subjects who became dependent as a result of adverse conditions, as much as possible. In this study, the situation of disabled immigrants, state aid, and measures taken by the state were evaluated in light of Ottoman archival documents.

Keywords: Ottoman State, incapacity to work/amelmande, physically handicapped, mentally disabled, destitute/dependent/needy

Giriş

Göç ve iskân konusu, meydana getirdiği demografik, sosyo-ekonomik, siyasî ve kültürel etkileri bağlamında ilgi duyulan ve araştırılan konular arasında olmuştur.¹ 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren münferiden başlayan ve 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız kazanan göç hareketleriyle karşı karşıya kalmış olan Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor şartlara rağmen muhacirler için her türlü desteği vermeye çalışmıştır. Ancak bu desteğin gerçekleştirilmesine, görevliler / yetkililerin yetersizlikleri ve ihmalleri, salgın hastalıklar, iklim şartları, iskân bölgelerindeki halkın durumu, muhacirlerin geliş zamanı ve sayıca durumları gibi dinamikler etki etmiştir.²

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin meşgul olduğu en büyük göç³ hareketlerinden birini Balkan göçleri oluşturur. Kemal Karpat'ın Kafkas göçleri özelinde verdiği bilgiler gerçekleşen göçün boyutlarını anlamak bakımından çarpıcıdır. Buna göre, 1859-1879 arasında, çoğu Çerkeslerden oluşmak üzere muhacir sayısı 2 milyon, sağ salım Osmanlı Dev-

1 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler* (İstanbul: Timaş, 2010); Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)* (Ankara: TTK, 1997); Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri* (Ankara: TTK, 1994); Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler* (Trabzon: Serander, 2006); Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991); Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler* (İstanbul: Nart, 1993); Fahriye Emgili, *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012) gibi eserler bu konuda yazılmış eserlerden bazılarıdır.

2 Göç hareketinin başlaması ve iskânı için bkz. Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Sürgün 21 Mayıs 1864* (Ankara: KAF-DAV, 2011), 81-207.

3 Göç hususunda geniş bilgi için bkz. Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları* (İstanbul: Ozan, 2006).

leti'ne ulaşan muhacir sayısı ise 1,5 milyon civarındadır.⁴ Saydam ise 1856-1876 arasında gelen muhacir sayısının 600.000-2.000.000 arasında olduğunu ancak bu rakamların çok da sağlıklı olmadığını ifade eder.⁵ Bu yoğun göç hareketini belirli bir düzen içinde yürütmek üzere 1860'ta İdâre-i Umûmiye-i Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştur.⁶ Ancak 1863-1864 yılları arasında beklenilenin üzerinde muhacir Osmanlı topraklarına göç etmiş,⁷ muhacirlerin üst üste yığılması, barınma sıkıntısı, salgın hastalıklar, kötü iklim şartları, yetersiz beslenme gibi nedenlerle iskân yerlerine ulaşmadan bir kısmı maalesef ölmüştür. Trabzon Rus Konsolosluğu'nun raporunda Batum'da günde 7, Trabzon'da 180-250, Samsun'da 200 kişinin öldüğü belirtilmiştir.⁸ Devlet ölümlerinin nedenini ve sayısını öğrenmek amacıyla gönderdiği 2 Ramazan 1280/10 Şubat 1864 tarihli yazısında, Trabzon'da bulunan muhacirler içinde hastalık ortaya çıkması neticesinde ölüm oranının yüksek olmasından hareketle Yaver Efendinin (Komisyon başkâtibi) gereğini yapması ve vaziyet hakkındaki görüşünü İstanbul'a bildirmesi istenmiştir. Yaver Efendi, cevabî yazısında külliyatlı miktarda vefiyat hadisesinin meydana gelmediğini, ancak yine de *ziyade miktarda* ölümler yaşandığını ifade etmiştir. Trabzon'da mevcut olan muhacirler arasında yayılan çiçek, ishal ve karahumma hastalıkları yüzünden günde 20 civarında muhacirin hayatını kaybettiği Trabzon tabibi tarafından ifade olunmuştur.⁹

Salgın hastalıklar sebebiyle hekimler de hasta olmuş, görevlerini yapamaz hale gelmişlerdir.¹⁰ Bunu İngiliz arşivleri de doğrulamaktadır. Ayrıca yerli halkın da sağlığının tehdit altında olduğunu ifade etmişlerdir. Trabzon'daki İngiliz Konsolosu Stevens'im, bu konuda İngiltere Dışişleri Bakanı John Russell'a yazdığı 17 Şubat 1864 tarihli rapora göre, 14-17 Şubat tarihleri arasında yaklaşık üç bin kişi Trabzon'dan karaya çıkarılmış ve ulaştırılanların

-
- 4 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, (Wisconsin, 1985), 69. Türkçesi için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Tarih Vakfı, 2003).
- 5 Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, 90. Ayrıca bkz. İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, 40.
- 6 Geniş bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 105-106.
- 7 1863-1864 yılları arasında genellikle Çerkes göçleri yoğunlaşmıştır. Bu göçün başlangıcında üç beş bin kişilik kafileler beklenirken, 1864 yılının baharında bu sayı 300 bini aşmıştır (Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, 76; Nihat Berzeg, *Çerkesler Kafkasya Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk* (İstanbul: 2006, 29).
- 8 Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, 163-164.
- 9 A.MKT.MHM. 293/25. (Leff 1-2) (6 Ramazan 1280/14 Şubat 1864). Osmanlı arşivlerinin yanı sıra Fransız konsolos raporlarının verdiği bilgiler için bkz. Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4/5, (2018): 10-15. İngiliz arşiv belgelerine göre Trabzon ve çevresinde çeşitli sebeplerle yaşanan ölüm hadiseleri hakkında bkz. Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlement of Circassians in The Ottoman Empire On British Documents 1857-1864", *OTAM* 9 (1998): 345-349.
- 10 Trabzon'da bulunan muhacir çadırlarının tamiri de oradaki iki doktor ile bir kısım ilacın Asâkir Hastanesi Tabipliği'ne teslimi hususunda bkz. A.MKT.MHM. 313/12 (25 Rebiyülâhîr 1281/27 Eylül 1864). Ayrıca görevlendirilen tabipler için bkz. A.MKT.MHM. 311/68 (11 Rebiyülâhîr 1281/13 Eylül 1864), A.MKT.MHM. 309/72 (22 Rebiyülevvel 1281/25 Ağustos 1864), İ.DH. 524/36195 (20 Zilkade 1280/27 Nisan 1864).

arasında pek çok kişi hastalığa yakalanmıştır. Yerli halk da hastalık riski yüzünden kasabayı terk etmek noktasına gelmiştir. Akçakale ve Sarıdere'de yeni göçmen kampları kurulmuş ve 25 bin muhacir buraya yerleştirilmiş, Samsun ve Trabzon'da salgın hastalıklara bağlı olarak ölüm oranlarının da arttığı ifade edilmiştir. Akçakale ve Sarıdere'de günde ortalama 50 kişi ölmekte olup ölüm oranı %20'nin üzerindedir. Samsun'da bulunan muhacirlerde ise bu oran günde 120-150 kişi arasında değişmekteydi.¹¹

Görüldüğü üzere, vefatlarla ilgili yeterli bilgiye ulaşabilirken maalesef hayatta kalanlar içerisinde engellilerin durumları ile bilgilere doğrudan ulaşmak mümkün görünmemektedir. Göç etmeden önce engelli olan, göç esnasında veya kötü şartlar sebebiyle iskân edildikten sonra engelli hale gelen muhacirlerle ilgili münferiden belgelere yansıyanlar dışında kesin kayıt bulunmamaktadır. Bu da müstakil çalışma yapmayı kısıtlayan etkenlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda, mevcut çalışmalarda devletin yaptığı yardımlar ve aldığı tedbirler genel olarak ele alınmış, muhacirlerin yaşadığı sıkıntılar; barınma, gıda-giyim, hastalık, kimsesizlik gibi çeşitli meseleler çerçevesinden bakılarak izah edilmeye çalışılmış, engelliler özelinde bilinçli bir politika takip edilip edilmediği, belirli bir politika izlemek dışında neler yapıldığı veya yapılmadığı ortaya konulmamıştır.

Bu çalışmada, engelli muhacirlerin karşılaştığı zorluklar, devletin muhacirler özelinde engellilere yaklaşımı, alınan tedbirler, yapılan yardımlar/faaliyetler gibi hususlar Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Göç Sürecinde Engelliliğe Yaklaşım¹²

Osmanlı Devleti, sosyal devlet anlayışının¹³ gereği olarak zamanın ihtiyaçlarına uygun müesseseleri tesis etmiş, mevcut olanları da geliştirmiştir. Bilhassa savaş ve yoğun göç zamanlarında hem kendi vatandaşlarının hem de muhacirlerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda gerekli yardımları yapmaya gayret etmiştir. Bununla birlikte, devletin görme, işitme, bedensel ve zihinsel engelleri olan bireyleri de içine alan sosyal hizmet politikalarının resmîleşmesinin ve bu konuda teşekkül ettirdiği kurumların devlet yoluyla işletilmesinin geç tarihlerde gerçekleştirildiği görülmektedir. Sosyal problemleri toplum, kendi bünyesinde ihdas ettiği

11 Tuğba Erdem, "1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar", *1864 Kafkas Tehciri*, ed. Mehmet Hacısalıhoğlu (İstanbul: Balkar&Ircica, 2013), 192-195. Burada yaşananların vahametini göstermesi bakımından şu makaleye bakılabilir: Ayşe Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Ezcacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/16, (2011), 413-423.

12 Bu başlık altındaki hususlar için bkz. Ayşe Pul, "Kafkas Göçlerinde Engelli Muhacirlerin Durumu Meselesi", *VII. Uluslararası Canik Sempozyumu Geçmişten Günümüze Göç (17-19 Şubat 2017)*, ed. Osman Köse (Samsun: Canik Belediyesi, 2017), I: 413-426.

13 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Nadir Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet", *Toplum ve Bilim* 92 (2002): 7-20.

bir takım kurumlar eliyle çözmeye gayret etmiş; toplumun gücünü aşan engellilik problemini çözmek de devletin sorumluluk alanına dâhil edilmiştir. Ancak Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin engellilik durumu ve Osmanlı topraklarına geldikten sonra hastalanan muhacirlerin hastalıklarından kaynaklanan kalıcı hasar veya engelleri hakkında elde kesin veri ve bilgiler bulunmamaktadır. Hastanelerde çeşitli rahatsızlıklar neticesinde tedavi altına alınanlarla ilgili kayıtlar mevcutken taburcu edilen hastaların durumları ile ilgili bilgi yoktur. Örneğin, ağır ateşli hastalık geçiren bir hastada oluşabilecek duyma, konuşma bozukluğu veya zihinsel bozukluklar ya da soğuktan herhangi bir organı donan bir muhacirde oluşan bedensel noksanlıklar konusu bilinmemektedir. Dahası göçlerin genellikle gruplar halinde ve kitlesel olarak yapılmasından dolayı bunlar içerisinde ne kadarının engelli olduğu yönünde hassas bir sınıflamaya da gidil(e)memiştir. Muhacirlerin engellilik durumu ve sonradan engelli olmaları durumu ile alakalı bilgi, neredeyse sadece Osmanlı topraklarına gelip bir müddet geçtikten sonra iskân edilme(me)leri sürecinde ilgili mercilere yansıyan şikâyet ve taleplerde ortaya çıkabilmektedir.

Durum böyle iken ve bu cümleden olarak, Osmanlı Devleti, sosyo-ekonomik yapı içerisinde kendi kendine ayakta kalmayı sağlayamayan ya da bu yapı içerisinde yükümlülüklerini yerine getiremeyenleri ki bunlar, bedensel (ortopedik, görme, işitme, dil ve konuşma) ve zihinsel engelliler; kimsesiz çocuklar, yaşlılar, süreğen hastalığa sahip olanlar, dul kadınlar, iş göremez (amel-mande) durumda olanları *muhtaç* kategorisinde değerlendirerek yardım çatisını buna göre belirlemiştir. Bu duruma yol açan sebepler içerisinde sadece savaşları ve savaşların olumsuz sonuçlarını değil, kitlesel olarak gerçekleşen yoğun göçleri de başlıca nedenler arasında değerlendirmek gerekir.

Göçün, gelen muhacir sayısının bile tespit edilemeyecek ölçüde hız kazandığı dönemde, devlet muhacirlerin barınma ve işlerinin temininde muhtaç adı altında dul, yetim, kimsesiz, yaşlı ve engellilere öncelik tanımıştır. İskânı gerçekleşip geçimlerini kendileri temin edene kadar yevmiye ve sosyal yardımlar -zaman zaman kesintiye uğrasa da- devlet tarafından karşılanmıştır. Dönem itibarıyla ve göçün yoğunluğu hasebiyle gelenler arasında engelli bireylerin tespit edilip kayıt alınmaması onlara özel uygulamaların yapılmasını da kısıtlamıştır. Bu sebeple, eli ayağı tutmayıp iş göremez durumda olanlar, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, kimsesizler gibi *toplumsal engelliler* ile süreğen hastalığı olanlar, kör, sağır, dilsiz gibi *bedensel ve zihinsel engelliler* muhtaç kavramı içerisinde yer almışlardır. Devlet, daha hassas bir yaklaşımla onların işlerini, barınmalarını, iskânlarını, yevmiyelerini, nakliyelerini, güvenliklerini sağlamaya gayret etmiştir. Bunlara öncelik tanınmış ve verilen hizmetlerde devamlılık

sağlanmıştır. Bu dönemde yerli ve yabancı¹⁴ sosyal yardım kuruluşları vasıtasıyla ihtiyaçların karşılanması yoluna da gidilmiştir.

2. Yardım Kuruluşlarına Kısa Bir Bakış

Osmanlı Devleti, sosyal devlet yükümlülüklerini resmî anlamda ifa etmezden önce, bu gibi hizmetlerin bir kısmı kurumsal anlamda vakıflar yoluyla gerçekleştirilmiştir. Vakıf müesseseleri, pek çok yardım hizmetinin yanı sıra aşevleri, misafirhaneler, tedavi merkezleri, kimsesiz çocukların korunması, eğitimlerinin sağlanması, acizlere her türlü yardımın yapılması hizmetlerini yerine getirmede öncülük etmişlerdir. Ayrıca İslam'ın zekât, fitre gibi paylaşımcı ilkeleleriyle de toplumun maddî dengesi korunmaya çalışılmıştır. Bütün bu müesseseler, Osmanlı toplumunda fiziksel veya zihinsel engelli bireylerin toplumdan dışlanmadığına, sağlıklarına kavuşmaları ve yaşamlarını idame etmeleri konusunda her türlü yardımın yapıldığına kuvvetli delildir.

Vakıf müessesesinin etkinliğini kaybetmeye başlamasıyla devlet kendi bünyesinde inşa ettiği kuruluşlarla sosyal yardım hizmetini devam ettirmeye çalışmıştır. Tebaasının refahından ve adaletinden sorumlu olan padişahlar, engellilere ve fakirlere atiyeler dağıtmanın yanı sıra, emeklilik fonları oluşturmak, suni uzuv tedarik etmek, aylık bağlatmak gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹⁵ İlk zamanlarda bunu sistematik olarak değil ancak makama arzuhalle başvurulduğu takdirde yerine getirmişlerdir. Tanzimat'la beraber yeni bir döneme giren devlet, kendi bünyesinde yer almayan müesseselerle ilgili olarak bilhassa 1870'ten sonra Batı'daki kurumların benzerlerini ihdas etme yoluna gitmiştir. Islahhaneler 1863'te, 1873 yılında Dârüşşafaka, Sultan II. Abdülhamid dönemine tekabül eden yıllarda ise Dârülaceze (1896), Hamîdiye Etfâl Hastahânesi (1899), Dârülhayr-ı âli (1902), bir süre sonra da Dârüleytâmlar açılmıştır.¹⁶ Esasen Abdülaziz döneminde oluşturulan Dârüşşafaka, II. Abdülhamid döneminde kurulan Dârülaceze ve Dârülhayr-ı âli¹⁷ amaç ve faaliyet bakımından Dârüleytâmlara benzer bir du-

14 Örneğin Marmara ve Karadeniz havalisi ile Doğu illerinde muhtaç durumda olan Müslim, Gayrimüslim ve muhacirlere Amerikalıların yardım etmek istemeleri bildirilmiş ve yardıma muhtaç yerlerin ihtiyaç listesi hazırlanmıştı. Bu liste için bkz. DH.KMS. 51/28. 12 M 1338/7 Ekim 1919.

15 Kamuran Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Engelli Bireylerin Yaşamı", *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan*, ed. Nurgül Bozkurt-Zübeyde Güneş Yağcı (Ankara: Berikan, 2019), 310; Esra Demirci Akyol, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", *Sosyal Politika Çalışmaları* 13/31 (Temmuz-Aralık 2013): 37-39.

16 Bu kurumların kısa kuruluş süreçleri için bkz. Galip Eken, "Erzincan Darüleytamına Dair Bazı Bilgiler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (Haziran, 2013): 124.

17 Osman Nuri Ergin, "Darülhayr-ı Âli", *İstanbul Ansiklopedisi*, haz. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: Koçu Yayınları, 1966), VIII: 4247-4278.

rum arz etmekteydi¹⁸. Bunların yanı sıra sağır-dilsiz ve körler için mektepler de açılmıştır.¹⁹ Örneğin, II. Abdülhamid döneminde Avrupa'ya giden sefirlerin (Mustafa Sami Efendi²⁰ vb.) döndüklerinde kaleme aldıkları risalelerde dilsizlere verilen eğitimi ele almaları sağır ve dilsiz okulunun açılmasında etkili olmuştur.²¹ Maarif Nezâreti bünyesinde bu gibi engeli olanlara bu tür imkânın sağlanması için arayış içine girilmiştir. Daha önce Hamîdiye Ticâret Mektebi'ni kuran Ferdi/Ferdinand Grati²² de sağır ve dilsizlerin eğitimi ile alakalı Maarif Nezâreti'ne bir rapor sunmuştur.²³ Nitekim sağır ve dilsiz olan kişilerin ihtiyacını giderecek böyle bir okulun açılması II. Abdülhamid döneminde uygun görülmüştür. Böylece ilk Sağır ve Dilsiz Mektebi 30 Eylül 1889 senesinde açılmıştır.²⁴

Sağır ve Dilsiz Mektebi'nde kısmî bir başarı elde eden Grati, Âmâ Mektebi'nin açılması için de girişimde bulunmuş²⁵ ve 1890 senesinde bu okulun açılması için Maarif Nezâreti'nden izin istemiş, Sağır ve Dilsiz Mektebi'nin kurulmasından bir yıl sonra Âmâ Mektebi'nin açılması için izin almıştır.²⁶

Sultan Mehmed Reşad (1909-1918) döneminde ise Sağır ve Dilsiz Mektepleri Nizamnâmesi yayınlamıştır (29 Eylül 1915).²⁷ Bu okula kayıt olabilmek için bir öğrencinin doğuştan sağır ve dilsiz olması ya da doğal öğrenme sürecine engel olan bir sakatlığının bulunması gerekmektedir. Okula 7-10 yaş arasındaki Müslim ve gayrimüslim tüm erkek ve kız çocukları kabul edilebilmekteydi.²⁸ Bu dönemde açılan sağır-dilsiz ve âmâ okulları sadece İstanbul'da açılmamış, Selânik (Mehmed Reşad döneminde), Yemen, Taiz, Isparta, Siroz, Bitlis, Musul,

18 Ersin Müezzinoğlu, "I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Darüleytamlar", *History Studies* 4/1 (2012): 400.

19 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Sezai Balcı, *Osmanlı Devleti'nde Engelliler ve Engelli Eğitimi Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi*, (İstanbul: Libra, 2013).

20 Belkıs Altunış-Gürsoy, "Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü", *Bilig* 36 (Kış, 2006): 148.

21 Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi*, 1. Basım (Ankara: Gündoğan 1996), 43. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Belemir Erken, *Dil Sükûta Eller İcraatta: Osmanlı Sarayında ve Toplumunda Dilsizler* (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

22 Ramazan Günay - Halil İbrahim Görür, "Osmanlı Devleti'nde Sağır, Dilsiz ve A'ma Mektebi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32/53 (2013): 57.

23 Mehmet Emin Demirci, *Homeros'tan Aşık Veysel'e Tarihte ve Toplum Yaşamında Körler*, 1. Basım (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi 2005), 395.

24 Günay ve Görür, "Osmanlı Devleti'nde Sağır, Dilsiz ve A'ma Mektebi", 58.

25 Süleyman Gök, *Dünyada ve Türkiye'de Sağır, Dilsiz Okulları Tarihiçesi ve Eğitim Sistemi* (İstanbul: Hüsnütabiat, 1958), 11.

26 Ali Haydar, "Sağır ve Dilsizler", *Muallimler Mecmuası* III/29 (İstanbul, 1925): 1249.

27 BOA, DUIT, Dilsiz- Sağır Mektepleri Nizamnâmesi, Dosya. 15/1, Sıra No: 14/2, 20 Zilkade 1333/29 Eylül 1915'den naklen Belemir Erken, *Dil Sükûta Eller İcraatta...*, s. 72.

28 İzi Karakaş Özbayrak, *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları* (İstanbul: Libra, 2011), 40.

Halep, San'a ve Sakız sancaklarında²⁹ da açılmıştır. Nizamnâmede, muhacir çocuklarının bu okullara kaydolmasına mani olacak bir düzenleme yoktur. Dolayısıyla talebelerden ne kadarının muhacir olduğuna dair bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir.

Kırım Savaşı'ndan sonra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında, kaybedilen topraklardan yoğun bir göçün yaşandığı bilinmektedir. Bu savaşlarda kimsesiz kalmış yetim çocukların korunması, gözetilmesi devletin sorumluluğunda olan hassas bir konu olmuştur. Kimsesizlerin barındırılması konusunda ortaya çıkan ihtiyaç, devleti yeni arayışlara sevk etmiştir.³⁰ Bu arayışlar neticesinde, engellilere, kimsesiz çocuklara, yaşlı ve muhtaçlara yönelik 19. yüzyılın sonlarında kurulan bir başka kurum da Dârülaceze olmuştur. Sokaklarda dilenen kimsesiz çocuklarla hastalıklı, sakat erkeklerin ve kadınların dilenme zulmünden kurtarılması, vücutlarının tahammülü derecesinde çalışarak geçinebilmelerinin sağlanması, çalışamayacak olanların geçimine yardımcı olunması, çocukların eğitim-öğretim görmeleri için bir yer tahsis edilmesi gerekmektedir.³¹ Dârülaceze âcizler, malûller, düşkünler ve hastalar, yardıma muhtaç çocukların, sakat kadın ve erkeklerin bu durumdan kurtulması amacıyla kurulmuştur. Bunda "Perişan bir halde sokaklarda sürünmekten ve merhamet ve inayet beklemekten kurtarılması için, yaşlı veya kadın acizlerimizin uğradıkları felaketler sonucunda bir kuru ekmeğe uğruna yüzü suyu dökmeğe başka çaresi kalmayanların acılarını hafifletmek"³² temel amaçtı. Sultan II. Abdülhamid zamanında İstanbul'da kurulması düşünülmüş (9 Nisan 1890) ve Sadrazam Halil Paşa'nın gayretleri ve padişahın maddî desteği sonucu gerçekleştirilmiştir. Böyle bir sistem içerisinde Osmanlı Devleti'ndeki yetimler, ırk, din ve mezhep ayrımı gösterilmeksizin, devletin koruması altına alınmıştır. Dârülaceze'ye yerleştirilmesi mümkün olanlar buraya yerleştirilmiş, olmayanlar ise ya bağlı oldukları cemaatlerin yetimhanelerine ya da kendilerine tayin edilen güvenilir vasilelere emanet edilmiştir.³³

Temel amacın devletin merhametli yüzünün gösterilmesi yaklaşımına -Nadir Özbek'in yaptığı gibi- başka bir açıdan daha bakılabilir. Ona göre:

1880'li yılların başından itibaren 'kamusal söylemde' kent yoksulluğu, bir yandan işsiz güçsüz gezmek, serserilik, dilencilik, fuhuş, ahlaken uygunsuz davranış gibi kategoriler-

29 MF. MKT, 1159/27; MF. MKT, 1044/73; MF. MKT, 1069/30; MF. MKT, 821/16; MF. MKT, 1069/355; MF. MKT, 1004/ 15'den naklen Erken, *Dil Sükûta Eller İcraatta*, s. 74.

30 Salih Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytâmı", *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19, (2006): 215.

31 II. Abdülhamid Han'ın Yaptırdığı Hayır Kurumlarından Darülaceze, ed. Nevzat Özkaya (İstanbul: Darülaceze, 2014), 31.

32 II. Abdülhamid Han'ın Yaptırdığı Hayır Kurumlarından Darülaceze, 47.

33 Özkan, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytâmı", 213. Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008)* (Giresun: Giresun Belediyesi, 2010), 559-560.

le ifade edilirken, aceze, muhtacin, muhacirin, eytam gibi kavramlarda ifade bulan ikinci bir yoksulluk kategorisi oluşturulmuştur. Yoksullukla ilgili zihniyet, merhamet duygusuna mazhar olmayı hak eden bir grupla daha çok ahlaki düşkünlük ve suçla ilişkilendirilmiş ikinci bir grubun kategorik olarak ayrıştırılması ekseninde şekillenmiştir. Çalışmak toplumsal sözleşmenin temel bir gereği olarak vurgulanırken, çalışmanın biçimleri de ahlaki bir norm içinde meşru/gayrimeşru olarak tasnife tabi tutulmuştur. Darülaceze ve benzeri kurumlar, sosyal yardımı hak edenlere yani çalışmayacak durumda olan kimsesiz çocuk, genç ve yaşlı nüfusa bakım imkânı sağlarken, çalışabilecek durumda olup da iki ay gibi bir süre boyunca işsiz güçsüz gezen, dilencilik yapan veya hâkim zihniyetin ahlaki normları dışında kalan alanlarda çalışan kadınlar polisiye tedbirlerle kontrol altına alınacaklardı. Çalışmaya yüklenen anlam o derece güçlüydü ki, kurumsal yardıma mazhar olanların da çalışma yoluyla meşgul edilmesi, bu yolla terbiye edilmesi öngörülmüştü.³⁴

II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Dârülaceze'ye başvuranlar ve kabul edilenlerden büyük bir kısmını yoksul muhacirler oluşturmuştur. Örneğin 1902'de Romanyalı yaşlı ve kimsesiz sakat bir muhacir kadının Patrikhane'ye yaptığı başvurunun kabul edilme-mesiyle, genel bir karar alınarak benzer durumlarda Dârülaceze'ye kabulleri sağlanmıştır. 1907 yılında, 90 yaşını aşmış ve Beşiktaş'ta sokakta kalmış Yanyalı Feroso Dârülaceze'ye kabul edilmemiştir. Zaptiye Nezâreti, Feroso'yu öncelikle Patrikhane'ye yerleştirmeye çalışmış, bunda başarılı olamayınca Dârülaceze'ye yönlendirmiştir. Nezâretin ısrarlarına rağmen nizamnâme gereği Dersaadet ahalisinden olmadığı ve kimsesiz muhacir olarak da değerlendirilemeyeceği gerekçeleriyle Feroso kuruma kabul edilmemiştir.³⁵

Kurumun on maddeden oluşan nizamnâmesine göre, kimsesiz sakatlarla, geçimini sağlayamayan kimsesizler Dârülaceze'ye kabul edilecektir. Erkek ve kadınlar ayrı ayrı koşullarda kalacak, bunlar mensup oldukları dine göre eğitim görecektir ve bakımlarına itina gösterilecektir.³⁶ “... *Eldeki nizamnâme mucebince Dârülacezeye alınacakların İstanbullu ve kimsesiz ve tedârik-i maişete gayr-i muktedir olması meşrû idüğünden*” şeklinde ifade olunarak bu şartların dışındaki talepler özel izne bağlanmıştır. Ancak etraflı bir tahkikat yapılmadan kabullere izin verilmemekteydi. Keza yine nizamnâme gereği, Dârülaceze'ye sadece İstanbul ahalisinden veya İstanbul'da ikamet eden muhacirlerden başvuranlar ile kimsesiz ve geçimlerini sağlayamayan kişiler kabul edilmekte olup, bunların dışındakilerin kabul edilmesi mümkün değildi.³⁷ Dârülaceze'ye kabullerde muhacir olmanın ayrıcalıklı bir tarafı da vardı. Örneğin,

34 Nadir Özbek, “Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğu'nun Değişen Niteliği”, *Toplumsal Tarih* 288 (2017): 52.

35 Özbek, “Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti”, 53-54.

36 Özkan, “Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytamı”, 213.

37 DH. MKT. 2793/11-1. 15 R.evvel 1327 (6 Nisan 1909) Dârülaceze'den Dahiliye Nezâreti'ne hitaben. DH. MKT. 2793/11-2. 21 R.evvel 1327 (12 Nisan 1909). Dâhiliye Mektubî Kalemi'nden Şehremâneti'ne hitaben.

inceleme neticesinde Turhan isimli şahsın *muhacirinden ve malûl* olduğunun anlaşılmasıyla Dârülaceze'ye kayıt ve kabulü uygun görülmüştü.³⁸

Bununla birlikte devlet, önsoruşturma veya öninceleme yapmadan kendisine her başvuran engelli muhaciri ilgili kurumlarına kabul etmiyordu. Sakatlığını öne süren bu kişilerden nerede ve nasıl sakat kaldığı ile sakatlık derecesinin doktor raporuyla tespiti önbilgi olarak istenmekteydi. Konya'ya bağlı Beğşehir (Beyşehir) kazasında bulunan Çeçen muhacirlerinden 14 yaşındaki Recepoğlu İbrahim'in kimsesinin olmadığı ve sağ ayağının sakat olması dolayısıyla iş göremez durumda olduğu Konya Valisi tarafından bildirilmiş, Dârülaceze'ye kabul edilmesi için bir tabip raporu istenmişti. Bu raporda sakatlığının yürümesine mani olmadığına karar verilmiş, sonuçta nizamnâme hükümlerine göre Dârülaceze'ye kabul edilememiştir.³⁹

1908'de Osman ve Talat isimli Rumeli muhaciri fakir iki çocuğun Darülhayr-ı âli'den kovulup, Dârülaceze'ye kabul edilmemelerindeki temel neden "ahlaksızlık" iddiaları olmuştur. Tahkikat sonucunda memleketleri olan Bulgaristan'a gönderilmeleri uygun bulunmuştur.⁴⁰ Görülüyor ki, bu kurumlara kabullerde fakir, kimsesiz ya da bedensel engelli olmak yeterli kriter değildi. Ahlakî durum da dikkat edilen hususlardandı.

Oysaki muhacir çocuklardan kimsesizlerin Dârülaceze'ye kabul olunmadıkları takdirde taşrada geçimlerini sağlama konusunda çok zorluk çekecekleri ve büyük bir sefalet içinde bulunacakları bilhassa *malûl* olanların daha da etkileneceğinden hareketle bu kuruma kabul edilmelerinin münasip olacağı belirtilmekteydi. Örneğin, Silistre muhacirlerinden sekiz yaşındaki Talib adlı çocuk bunlardan biriydi. Talib'in durumu Muhacirîn İdaresi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmişti.⁴¹

Uygulamalar, Kafkaslar ya da Balkanlar olsun her nereden gelirse gelsin, bütün muhacirler için geçerliydi. Örneğin, Tırnova muhacirlerinden Rıza Efendi'nin malûliyeti ve kimsesiz olması sebebiyle Dâhiliye Nezâreti ile Dârülaceze Müdüriyeti arasında yapılan yazışmalar neticesinde bu kuruma kabul edilmesi uygun bulunmuştu.⁴²

Tatarpazarcık (Varna sancağına bağlı kaza) muhacirlerinden Şerif Ağa, arzuhâlinde Dârülaceze'ye kimsesiz ve hastalıklı (alîl) olması dolayısıyla başvurduğunu ancak yaşından dolayı

38 DH. MKT. 1193/19. 15 Receb 1325 (24 Ağustos 1907).

39 DH.MKT. 1197/23 (3 leff). 7 Ağustos 1323 (20 Temmuz 1907) tarihli Konya Valisi'nin yazısı-aynı tarihli tabip raporu-25 Ağustos 1323 (7 Eylül 1907) Dâhiliye kaleminden Konya Valiliği'ne cevap.

40 Özbek, "Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti", 54.

41 DH. MKT. 2673/82 (2 leff). 15 Teşrin-i sâni 1324 (28 Kasım 1908) Dârülaceze müdür vekilinden Dâhiliye Nezâreti'ne ve 22 Teşrin-i sâni 1324 (5 Aralık 1908) Dâhiliye'den Dârülaceze Müdüriyeti'ne.

42 DH. MKT. 1248/26 (2 leff). 5 Nisan 1324 (18 Nisan 1908) ve 7 Nisan 1324 (20 Nisan 1908) tarihli belgeler.

kabul edilmediğini belirtmiş, hâlbuki “*alil (hastalıklı) ve hiçbir işe tahammül etmediğinden ve cami köşelerinde süründüğünü lütfen ve merhameten*” Dârülaceze’ye kabul edilmesini arz etmişti.⁴³ Dahiliye Nezareti, bu şahsın “*Mercan Ağa câmî-i şerîfi son cemâ’at mahallinde beytütet (gecelemek) etdiğinden ve gâyet zâîf ve alil olub kisb ü iştigâle vücûdu mütehammil olmadığı gibi kimsesi de bulunmadığından bahisle Dârülaceze ’ye*” usule uygun olarak kabülünü kurum müdüriyetinden istemişti.⁴⁴

Bir başka belgede, Aydın’da bulunan Rusçuk muhacirlerinden Alioğlu Ahmed’in “*fukaradan ve yetmiş yaşını mütecâviz acezeden olub iâşesini temîn edecek kimsesi bulunmaması ve gözleri âmâ olması*” dolayısıyla Dârülaceze’ye kabul edilmesi istenmişti.⁴⁵ Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görüldüğü gibi, bu kurumlara kabullerini isteyenler, muhacir olmalarını ön plana çıkartmaktaydılar. Bunun sebeplerinden birisi, yaşamlarına destek olabilecek akrabalık-hısımlık bağının, kuvvetli köklü yakınlık imkânlarının olmadığını yansıtmak istemeleri idi.

Yukarıda da ifade edildiği üzere savaşların ve yoğun göçlerin ardından muhtaç kavramı altında toplumsal engelli olarak değerlendirilen kimsesiz kalan çocukların durumlarına çare olmak anlamında kurulan bir diğer hayır kurumu da Dârüleytâm’dır. Devlet, Dârüleytâmın ihtiyaçlarını karşılamak için halktan yardım alınmasını istememiş, bu görevi kendisi üstlenmiştir.⁴⁶ Hükümet zaman zaman bu konuda belediyelerin yardımına başvurmuşsa da, bunun uygun olmadığını bilincine vararak vazgeçmiş, çoğunlukla giderlerin genel bütçeden karşılanması yoluna gidilmiştir. Bazen muhacir ve mültecilere ayrılan tahsisattan da Dârüleytâm’ın ihtiyaçları için ödenekler ayrılmıştır. Çünkü Dârüleytâm’a muhacir ve mülteci yetimleri de kabul edilmiştir.⁴⁷

Dârüleytâm’a kabul edilecek öğrencilerde anasız babasızlarla evlâd-ı şühedâ, kimsesiz asker evlâdı ve ebeveyni kayıp hükmünde bulunmak gibi özel şartlar aranmıştı. Kısaca:

Evlâd-ı şühedâ, terhisten evvel herhangi bir sebep ve arızadan dolayı ölen fertler ile zabitanının öz çocuklarıdır. Kimsesiz asker evlâdı, seferberlik veya kura münasebetiyle askerlik hizmetine alınan asker çocuklarıdır. Mefkûd (kayıp kimse) hükmünde olanlar ise bir illet ve hastalıktan ötürü geçimini sağlamayanlardır.⁴⁸

43 DH.MKT. 1097/55-1. 19 Haziran 1322 (2 Temmuz 1906).

44 DH.MKT. 1097/55-2.15 C.evvel 1324 (7 Temmuz 1906).

45 DH.MKT. 1138/67 Muhacirîn Komisyonu Birinci Azası kâtib-i sâni Saffet 16 Zilkade 1324 (1 Ocak 1907).

46 Özkan, “Türkiyede Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytâmı”, 217.

47 Özkan, “Türkiyede Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytâmı”, 222-223.

48 Müezzinoğlu, “Darüleytamlar”, 409.

Sosyal yardım kurumları arasında gerekli yazışmalar yapıldığında çocuklar benzer kurumlar arasında geçiş yapabiliyordu. Meselâ Dârüleytâm'a kaydedilmek istenen bir çocuk Dârüşşafaka veya Dârülaceze'ye gönderilebiliyordu. Çocuğun durumu veya kurumdaki yer sıkıntısı bunda rol oynamaktaydı. Dârülaceze'ye genellikle sakatlık, özür gibi ciddi noksanları olan çocuklar alınırken, Dârüleytâm'a sağlıklı çocuklar kabul edilmekteydi. Eğer çocuğun babası hayatta değilse sadece yetim çocukların kabul edildiği Dârüşşafaka'ya da Dârüleytâm'dan nakiller yapılabilmekteydi. Yoğun göç dönemlerinde bütün bu sosyal müesseselerin talebi karşılayamadığı ve pek çok çocuğun yer sıkıntısından dolayı kabul edilemediği görülmekteydi.⁴⁹

3. Engelli Muhacirlere Yapılan Nakdî ve Aynî Yardımlar

3.1. Gıda Yardımı

Göçün yoğunlaştığı dönemlerde en başta gelen yardım hizmetlerinden biri olan gıda yardımı aynî ve nakdî olarak, aralarında pek çok engellinin bulunduğu muhacirlere muhtaç adı altında yapılmıştır. Devlet, yardımın sınırlandırılmasını ve sınıflamasını yapamadığı durumda, yani tek tek kör, sağır, dilsiz, sakat gibi fiziksel engel saymak yerine bu kavramı kullanmıştır. 1860 yılı ortalarında göçün sayıca yoğun hale gelmesi üzerine hükümet, gelenlerin üçte birini *muhtaç* kabul etmek suretiyle gıda yardımını 10 gün süre ile günde birer kuruş vererek sağlamıştır. Ancak bu on günün kifayet etmediği anlaşılmış, bu tarihten sonra gelenlerin yarısı *muhtaç* kabul edilmiş, ödemenin 20 güne çıkarılmasına karar verilmiştir. Geçici veya kesin iskân bölgelerinde ürün alınacak zamana kadar 8-10 ay süreyle bu yardımın yapılması sağlanmıştır.⁵⁰

30 Temmuz 1880'de Üsküp'te 331 büyük ve 134 küçük olmak üzere toplam 465 nüfus yetim, dul kadın ve iş göremez (engelli veya yaşlılığından dolayı) kişi olduğu bildirilmiş, bunlara gerekli yardım yapılmadığı takdirde *açlıktan telef olacakları* dile getirilmiştir. Tedbiren mahallin yol üzeri olması dolayısıyla günlük gelip gidenlerin de ihtiyaçları göz önünde bulundurularak fazladan zahire hesap edilmesi Üsküp Muhacir Komisyonu Reisi Bilal tarafından talep edilmiştir.⁵¹

Muhtaç muhacirlere yardım hizmeti belirli bir düzen içerisinde yapılmaya çalışılmakta, İdâre-i Umûmiye-i Muhacirîn Komisyonu, İâne-i Muhacirîn Encümeni, Şhremâneti, valilikler, mutasarrıflıklar yardım hizmetini paydaşlar olarak üstlenmekteydi. Devlet, yurdun en ücra köşesine kadar yardım hizmetlerini götürmekteydi. Köy ihtiyar heyetleri yardıma muhtaç olanların isimlerini merkeze bildirmekteydi. İskân-ı muhacirîn memurları Anadolu'nun pek

49 Şafak, "Darüleytamda Çocuk Olmak", 269.

50 Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 157, 160.

51 YB.021/58-34. 18 Temmuz 1296 (30 Temmuz 1880). Belgenin eklerinde bu hane reislerinin isimleri büyük ve küçük sayıları ile birlikte liste halinde verilmiştir.

çok noktasına gönderilerek muhacirlerin iskân ettirildikleri yerlerdeki durumları hakkında rapor hazırlamaktaydılar. Bu görevlilerin en önemli görevi muhacirlerin huzur ve rahatlarını sağlamaktı.⁵²

Üsküp Mutasarrıflığı'na hitaben yazılan bir tahrirât yapılan yardımların çerçevesini göstermesi bakımından mühimdir. Belgede:

1- Üsküp sancağında iskân edilen muhacirin yanında bulunan dul, yetim ve iş göremez durumda olanların işeleri için ahalinin tarlalarının birer dönümüne mısır ekmesi ve hâsil edecekleri mahsulün işe komisyonları vasıtasıyla muhtaç muhacirlere dağıtılması.

2- İskân edilmiş olan muhacirlerden henüz arazi tahsis edilemeyenlere yardıma gönüllü olanlar tarafından kırk dönümde bir, ziraat yapanların tasarrufunda olan arazilerden yetmişse bir dönümünün dağıtılması.

Dul, yetim ve iş göremez durumda olanlara da arazi verilmesi, ancak engelliliklerinden dolayı araziyi işleyemeyeceklerinden dolayı, onlara verilen arazilerin diğer muhacirler tarafından hasılatı yarı yarıya olmak koşuluyla işlettirilmesi yönünde devlet hazinesine yük getirmeyecek teklifler sunulmuştur.

Ahmed Hıfzı tarafından kaleme alınan yazının devamında Perşembe, İpek, Yenipazar ve Taşlıca sancaklarında da yardıma muhtaç muhacirlere hâlihazırda tayinât verildiği, ancak devamlı surette olduğunda devlete yük getireceği ifade edilmiş, bunlar içerisinde işeye muhtaç olan dul, yetim ve iş göremez olanlar için Üsküp'te olduğu gibi ahalinin her bir çift öküz sahibine birer dönüm mısır yetiştirilmesi istenmiştir. Uygulama şu şekilde olacaktır: Yetiştirilen mısırlar her çiftlik ve köyde muhtar ve ihtiyar meclisleri tarafından toplattırılacak, ambarlara konulacak, mühürlü imzalı defterler kazalardan livalara, oradan merkez vilayete gönderilecek, bu defterlerdeki bilgiler bir cetvel haline getirilip toplam hasılat tespit edildikten sonra muhacirîn komisyonları vasıtasıyla muhtaç muhacirlere taksim edilip dağıtılacaktır.

Yazıda, yardıma teşvik konusunda muhacirlerin acıklı durumları ve devletin yaptığı fedakârlıklar ön plana çıkarılmakta, ahalinin de elinden geleni yapmaya çalıştığı, ancak iradelelerinin dışında gelişen şartlar nedeniyle bunu gerçekleştiremediği vurgulanmaktaydı. Yukarıda ifade edilen *sosyal sorumluluk projesine* katılımın beklenilenden az olması halinde devletin bir takım yaptırımlar uygulayacağı belirtilmekteydi. Söylenildiği gibi tarlasında mısır ekmeyenler veya çok cüzi oranda ekenler tespit edilerek, hasat vaktinde en verimli ve mamur tarlaların hasılatı ölçüsünde kendilerinden bu mısır tahsil olunacaktır.

52 İpek, *Mübadele ve Samsun*, 57.

Ahmed Hıfzı Bey, Yenipazar, Taşlıca, Perşembe ve İpek sancaklarının arazilerinin Üsküp sancağına oranla geniş olduğunu, boş arazilerden muhacirlere tahsis edilmesini önermişti. İskân edilmemiş, ziraatla meşgul olmamış olan muhacirler ile dul, yetim ve iş göremez durumda olanlara kişi başı dört dönümden aşağı olmamak koşuluyla taksim edilip dağıtılacaktı. Keza yine tahsis edilecek derecede yeterli arazi bulunmaz ise ahalinin tasarrufunda bulunan arazilerden kırk dönümde biri ve ziraat edenlerin arazisinden ise yetmişte biri *muhabbeten ve îâneten* terk ettirilecekti. Arazi tahsis edilen muhacirlere tapu senetleri bölge idareleri tarafından verilecekti. Arazi tahsis edilen dul, yetim ve iş göremez durumda olanların arazilerini diğer muhacirler ekecek ve hasılat yarı yarıya paylaşılacaktı. Hasat zamanı gelinceye kadar bu durumda olanların geçimleri de ahali tarafından birer dönümlük mısırın -daha sonra ödenmek koşuluyla- verilmesiyle sağlanacaktı. Tayinât alacak on yaşından küçük ve kırk yaşından yukarı olan muhacirler içerisinde hakikaten bedensel engeli olan ve iş güç yapamayan olanlarına ve gündelik yaşamda zorluk çeken dul ve yetimlere tayinât verilecek, eli ayağı tutan sağlıklı muhacirlere ise kesinlikle verilmeyecekti. Eğer alanlar tespit olunursa bu tayinâtın verilmesini sağlayan sorumlulardan tazmin olunacaktı. Bu durumdaki acezenin muayeneleri (denetlemesi) yapıp, durumları, ihtiyaçları, isimleri ve yerleri idare meclisleri tarafından belirlenip mühürlü masraf defterleri vilayet merkezine gönderilecekti.⁵³

Tayinâtların bazen eski talimatlar dışında günün şartlarına uygun emsalleri doğrultusunda yapıldığı da olmuş, öncelikli olarak tayinâtların iskânlar sağlanana kadar âciz ve muhtaç muhacirlere verilmesi istenmiştir.⁵⁴

Ödemelerin düzenli yapılabilmesi için muhacirlerden alil, sakat ve iş göremez (amel-mande) olanlara günlük olarak verilmiş yevmiye pusulalarını gösteren defterler (muhacirînden alil, sakat ve amel-mandelerine mahsûs yevmiye tezkiresi) tutulmuştur. Çeşitli yaş gruplarından (defterde kayıtlı yaş aralığı 2-66) dul, yetim, kimsesiz, sakat, iş göremez, kör, sağır kadın, erkek, çocuk ihtiyacı olanlara bağlanan maaş sayfa sayfa bu defterlerde belirtilmiştir. 1287 (1871) yılında tutulan bir defterde aylık olarak kimlere ne kadar tayin edileceği belirtilmiştir. Örneğin, 34 yaşında Babadağlı Fatıma binti Hasan'a Mart başından Şubat ayı sonuna kadar günlük 20 para hesabıyla her ay verilmek üzere zahire bedeli bağlanmıştı. Yine 31 yaşındaki Melahat Hanım'a fakir olduğundan dolayı, Babadağlı bir babaya da ayağının kesik ve geçimini sağlayamaması sebebiyle 2 ve 4 yaşlarındaki iki çocuğuyla birlikte yine günlük 20'şer para hesabıyla zahire bedeli ödenmişti.⁵⁵

53 Muhacirîn Komisyonu reisi? Ahmed Hıfzı tarafından Üsküp Mutasarrıflığı'na gönderilen tahrirât. Selh-i Cemâziyelevvel 1299 ve 7 Nisan 1298/19 Nisan 1882.

54 DH.MKT. 1832/12. Dâhiliye'den Muhacirîn Komisyonu'na hitaben 28 Ramazan 1308 (7 Mayıs 1891).

55 ML.MSF.d... 18229.

1877-1878'deki kayıtlara göre kişi başı 2'şer kuruş tainât bedeli olarak yevmiye verilmiştir. Savaş sonrasında ekonomik sıkıntı sebebiyle 40 paraya düşürülmek istenmiştir. Ancak devletin içinde bulunduğu zor zamanlarda herhangi bir engeli olmayan muhacirlere yardım yapılamadığı zamanlarda bile devletin toplumsal engelli olarak algıladığı muhtaç muhacirlere verilen yevmiyelerin kesilmesi gibi bir teşebbüse gidilmemişti. Yine bu durumdaki muhacirlere yevmiye pusulası verilmek suretiyle tainât olarak on yaşına kadar olanlara günlük 100 dirhem, yukarıdakilere yarım kıyye (kıyye=1283 gr.) ekmek devamlı surette verilecekti.⁵⁶ Kesilmesi bir yana gerekli durumlarda ödemelerin uzatıldığı da olmaktaydı. Örneğin, Karasi sancağında iskân olunan muhacirlerden muhtaç olanlarına bir sene daha yevmiye verilmesi kararlaştırılmıştı.⁵⁷

Bu tarihten yirmi yıl öncesinde de bu miktarın aynı olduğu görülmektedir. 9 Temmuz 1860 tarihli bir yazıda muhacirlerin fakir olanlarına günde yarımşar kıyye ekmek bedeli verilmiştir.⁵⁸ Örneğin, Muhacirin-i Çerakiseden ve Besni kabilesinden olup Samsun'a gelmiş olan 48 nüfus ve daha da gelecek olanlara vekâleten Dersaadet'e gelmiş olan Hacı Yasir Efendi hemşhriyelerinin daha önceden Sivas'ta iskân edilmiş olduklarını belirtmiş, kendilerinin de orada iskân edilmeleri için dilekçe vermiş, *iskân edinceye kadar nüfusun yarısının fukara hükmünde kabul edilerek* günlük yarımşar kıyye (1 kıyye=1283 gr.) nan-ı aziz (ekmek) verilmesine karar verilmiştir.⁵⁹ Yine muhtaç statüsünde olan muhacirlere zahire yardımı olarak 50 bin kuruş ayrılmış müracaat edenlerin kefaletle bu yardımdan faydalanması sağlanmıştır.⁶⁰

Silistre kaymakamlığına yazılan bir yazıda, bu kazada Uğurlu ve Gölpinar köylerinde oturan 20 nüfus muhtacîne tainât bedeli 15'er para hesabıyla 1289 (1873) senesi Mart başından Şubat ayı sonuna kadar ödenmesi gereken 2.700 kuruş yevmiye gönderilmişti.⁶¹

3.2. Maaş ve Hane Yardımı

Devletin nakdî yardımları ise genellikle belirli bir süre için maaş ve hane yardımı şeklinde olmuştur. Yardım hizmeti şöyle gerçekleştirilmekteydi: Çoğunlukla bu konudaki talepleri içeren arzuhaller merkeze intikal etmekteydi. Maaş standardı, muhacirin maddi durumuna, sosyal statüsü-egitimi-mesleği gibi şahsî özelliklerine, belediye, hayırseverler gibi başka kanallardan

56 İpek, *Rumeli'de Anadolu'ya Türk Göçleri*, 84, 218.

57 MVL. 712/108. 23 Rebiyülâhîr 1282/2 Eylül 1281.

58 Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 157.

59 A.MKT.MHM. 212/18. 29 Şaban 1277 (12 Mart 1861) Sivas Mutasarrıfı Ahmed Paşa'ya.

60 A.MKT.MHM. 522/11. "...İzmid sancağında iskân edilen muhacirinin muhtac-ı muavenet olanlarına mürâca'ât vukû'unda yemeklik olarak kefâlet-i mütesilsileye rabt edilerek verilmek üzere elli bin guruşun icrâ-yı havalesi liva-i mezkûr mutasarrıflığı ile muhacirîn-i İslâmiye komisyon-ı âlisi birinci azalığı memuriyet-i celilesinden işâr edildiği cihetle..." 16 Nisan 1319/29 Nisan 1903.

61 BEO.C.DH. 89/4428.

yardım alıp almadığına ve ailevi durumuna göre değişmekteydi. Kalabalık veya ailede başka engelliler varsa verilecek maaş ona göre ayarlanmaktaydı. Yardım talep edenlerin durumunu tespit için mahallince tahkikât yapılmaktaydı. Hane kirası veya hane yapımına maddi yardım devletin önemli masraf kalemlerinden birini teşkil etmekteydi. İlk gelenlere hane inşa masrafı olarak 5 bin kuruş gibi oldukça yüksek rakamlar ödenmekteyken -ki bir hane inşa takriben 1500-2000 kuruş- daha sonra gelenlere hane başına 250 kuruş gibi daha düşük ödemeler yapılmıştı.⁶²

Ne kadar maaş bağlanacağı arzuhal sahiplerinin durumuna ve devletin maddi olanaklarına bağlı olarak değişmekteydi. Bir yazıda, belediyelerce tamamen işlerini sağlayıncaya kadar gerçekten kimsesiz, işe güce muktedir olmayanlar ve hayır sahiplerinden yardım almayanlara belirli bir süreliğine 30 kuruşu geçmemek kaydıyla⁶³ maaş bağlanmasına karar verilmişti.

Dilekçelerdeki belirtilen durumlarına göre maaşlarda farklılıklar görülmekteydi. Meselâ, Gözleve kazası Mamay köyünde müderrislik, hitabet, imamet görevleri karşılığında aylık 1.200 kuruş alan Elhac Saadeddin Efendi tüm varlığını ve Garime adlı hanımını memleketinde bırakıp, bir çocuğunu yanına alarak hicret etmiş, hac dönüşünde denizde bir kaza geçirmiş ve geçim zorluğu içine düşmüş olduğunu dilekçesinde belirterek maaş tahsis edilmesini istemişti. Ayrıca Rumeli canibinde muhacirler için yaptırılan Mecidiye kasabasında bir hane ile inşa olunan camide müderrislik, hitâbetlik ve imâmetlik görevlerinin tevcihi, memleketinden getiremediği fakat kendisine çok lazım olan beş-on kitap ihsanı ve hanımını da yanına alılabilmek için maruzatta bulunmuştu. Saadeddin Efendi'ye alif, ihtiyar ve ulemadan olması hırfet, ziraat ve ticaret gibi işlerde çalışacak gücünün olmaması dolayısıyla emsaline göre aylık 250 kuruş maaş tahsisi uygun bulunmuştu.⁶⁴

Gözleve ahalisinden Cafer Efendi ihtiyar olduğunu ve oğlu Seyyid Mehmed Efendi de iki eli sakat olması dolayısıyla geçimlerini sağlayacak gücü olmadıklarını ifade etmiş ve Gözleve'de iken mektep hocalığı ve müezzinlik yaptığını şimdi burada yarım akçelik ticarete bile gücünün bulunmadığını söylemiş ve *fukaraya mahsus maaşlardan* kendilerine yetecek kadar aylık maaş bağlanmasını ve bir göz oda ihsanını arzu etmişti.⁶⁵ 24 Safer 1273 (24 Ekim 1856) tarihli cevapta, durumlarının araştırıldığı, bu dört kişilik aileye zaten hane kirası ve nân-ı azîz (ekmek) bedeli verildiği ifade edilmiş, ayrıca arzu ettiği maaşın bağlanması konusunda olumlu

62 Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 164-165.

63 ŞD. 695/24-5. 25 Safer 1298 (27 Ocak 1881) ve 22 Rebiyülevvel 1298 (22 Şubat 1881) tarihli mazbata. ŞD. 695/24-3. Şurâ-yı devlet tarafından bir pusula. 29 Safer 1298 (31 Ocak 1881) Şehremâneti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne. ŞD. 695/24-4. 28 Safer 1298 (30 Ocak 1881). DH.MKT. 1588/31. Leff 1-2. 5 Cemâziyelevvel 1306/7 Ocak 1889, 18 Cemâziyelevvel 1306/20 Ocak 1889.

64 İ.DH.. 364/24122-5 ve 7. 15 Rebiyülevvel 1273 (13 Kasım 1856), 27 Rebiyülâhîr 1273 (25 Aralık 1856)

65 İ.DH.. 364/24122-2, 4. 13 Safer 1273 (13 Ekim 1856). 21 Safer 1273 (21 Ekim 1856).

görüş bildirilmişti. Cafer Efendi ve ailesine bir ay sonra aylık 100'er kuruş bağlanmıştı (27 Rebiyülâhîr 1273/25 Aralık 1856).⁶⁶

Bir başka belgede ifade edildiği üzere, Girit muhacirlerinden Hüseyin Bigaki, bir sene evvel Çeşme limanında İnyet Vapuru mürettebatından bir kaç kişiyi kurtarmak isterken kayalara çarparak *nakâbil-i şifâ ve mâni-i iştigâl bir halde sakat kalmış*, dört kişilik ailesine 250 kuruş maaş tahsisi meselesi Aydın valiliği tarafından merkeze ulaştırılmıştı.⁶⁷

Birden fazla yardımın yapıldığı durumlar da vardı. Niş ve Vidin taraflarındaki Belgrad muhacirleri arasında alif ve sakatlar ile dul ve yetimlerden çok fakir olanlarına günlük 40 para verilmekteydi. Bunların barınma ihtiyacını karşılamak için ise 750'şer kuruşa birer hane yaptırılması istenmiş, ziraatla meşgul olanlara uygun bir yer ve sanatla ilgili olanlara ise umumi muhacir talimatnamesi gereğince bir defaya mahsus olmak üzere nakdî sermaye yardımında bulunulmasına karar verilmişti. Bu yardımın 150 kuruş olması gerekmekte ise de bunun hazineye yük getireceği anlamında tereddüt yaşanmıştı. Bunun sebebi ise hakikaten yardıma muhtaç engelli muhacirlere yardımın öncelikli olması hassasiyetinden kaynaklanmaktaydı. Muhtaç olmayanların ve işe yaramaz serseri takımının da bir an evvel yevmiyelerinin kesilmesi tavsiye olunmuştu. Hane inşası için gerekli paranın bir kısmı ise bölgeye çevre eyaletlerden gelen îâne akçesinden, diğer kısmı ise mal sandığından karşılanacaktı.⁶⁸

Keza yine devlet hizmetinde bulunanlar da tekaüdiye denilen belirli bir maaşa bağlanmışlardır. Çalışma yaş sınırının bulunmadığı bu uygulamada sakatlık, yaşlılık veya görevden azledilme bu maaşa bağlanmanın şartları arasındaydı. Ancak bağlanan bu maaşlar, başlangıçta belirlenmiş resmî bir miktar üzerinden yapılmamış, arzuhal sahibinin durumuna göre ihsan şeklinde verilmiştir. 1864 yılında yapılan bir düzenlemeyle emekliliğe hak kazanan askerler ile ailelerine bağlanan maaşlar önceleri Maliye hazinesinden Nizamiye hazinesine aktarılarak oradan karşılanmaktayken, doğrudan Maliye hazinesinden ödenmiştir. Askerlik hizmeti sırasında yaralanan veya sakat kalanlar ile sivil halktan da hastalığı veya sakatlığı dolayısıyla maaş talep edenler ifade ettiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere sıkı bir şekilde takip edilmekte, önce muayene edilerek sağlık raporu istenmekteydi. Bu raporlar son derece ayrıntılı hazırlanmakta ve bunun sonucuna binaen maaş miktarı veya bağlanıp bağlanmayacağı belirlenmekteydi. Örneğin, Yusuf bin Salih'e orduda gönüllü hizmetinden sonra yaralanması dolayısıyla 100 kuruş maaş bağlanmıştı.⁶⁹ 14 Mayıs 1295 (26 Mayıs 1879)'te Selvi

66 İ..DH.. 364/24122-9.

67 Sadâret'ten Maliye Nezâreti'ne BEO. 2472/185378. 8 Şevval 1322/16 Aralık 1904.

68 MVL. 1074/42. 15 Cemâziyelevvel 1284 (14 Eylül 1867).

69 Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Engelli Bireylerin Yaşamı", 313-316.

kazası muhacirlerinden Hüseyin gönderdiği arzualde, Lofça taraflarında hicret esnasında meydana gelen muharebede düşman tarafından atılan kurşunun bir ayağını sakatladığını, Çengelköy Hastahânesinde tedavi olmuş ise de sakat kaldığını ifade etmiş, bu küçük yaşta noksan kaldığını, annesi ve üç küçük kız kardeşine kendisinden başka "*bahacak*" kimse olmadığını hastalıklı ve noksan olduğundan bir miktar maaş tahsisinde bulunulmasını talep etmişti. 13 Eylül 1295 (25 Eylül 1879)'te kendisine verilen cevapta askerî bir sınıfa dâhil olmayarak harp meydanının dışında sakat olanlara efrâd-ı nizâmiyeye göre askeriyece maaş tahsisinin mümkün olamayacağına karar verilmişti. Kendisinden istenen tıbbî raporun sonucuna göre 60 kuruşluk maaş dışında başka maaşın bağlanamayacağı ifade edilmişti.⁷⁰ Bizzat muharebede ayağı sakatlanan Servi muhacirlerinden Ahmed'e ise münasip bir miktar maaş bağlanması Maliye Nezâreti'nden istenmişti.⁷¹ Bir süre sonra malûliyetten dolayı emekli taleplerinde ve maaş artışı taleplerinde hızlı bir artış olmuş ve devletin kısıtlama getirme girişimleri başlamıştır. Hatta maaşları zamanında ödenmeyince mağdurlara ileriki tarihlere senet verilmiştir.

Maaşların geç bağlanması veya kesilmesi konusunda mağduriyet yaşandığında muhacirler, bu durumu merkeze dilekçelerle bildirmekteydiler. Kırım muhacirlerinden olan ve Dersaadet'te ikamet eden "*ihtiyar ve gerek dul eksik etek cariyeleri ve alilül-vücûd ve gerek talebe kullarından*" bazıları, diğer muhacirlere maaş bağlanmasına müsaade edilmesine rağmen kendilerinin üç seneyi geçtiği halde kendilerinin maaşlarını hâlâ alamadığını ifade etmişler, *ıyd-ı şerîfe (bayram) hürmeten* maaşlarının ödenmesini istemişlerdi.⁷² Kendilerine olumsuz bir karar bildirilmemesine rağmen belli ki ağır işleyen bürokrasinin kurbanı olmuşlardı. Bir başka kayıta, Dağıstan ahalisinden 1261 (1845) tarihinde Bursa'ya göç edip yerleşmiş olan ve listede isimleri belirtilen kişilere Bursa mal sandığından günde 3'er kuruş ihsan edilmişken, bir süre sonra Ahmed Vefik Efendi tarafından kesilmiş olan yevmiyelerin merhameten kendilerine yeniden bağlanmasını arz etmekteydiler.

(...) aher gûne kar ü kisbleri olamayanların ve alil ve amel-mande olarak hakikaten muhtaç bulunanların gözedilmesi muktezası merhametden ise de zikir olunan mazbatalarda ve defterde buralara dair sarahat olmadığından" gerçekten muhtaç durumda olanların "sihhice sair işe iktidarı olmayub muhtaç bulunanların (...)⁷³

70 ŞD. 280/24 (2 leff). 12 Cemâziyelâhir 1296 (3 Haziran 1879) tarihli rapor ve Başvekâlet dairesinden Maliye Nezâreti'ne hitaben 22 Şevval 1296 (9 Ekim 1879) tarihli yazılar.

71 DH.MKT. 1656/43. Maliye Nezâreti'ne hitaben 16 Muharrem 1307 (12 Eylül 1889).

72 Muhacirîn-i ihtiyâre ve dul kadın ve alilü'l-vücûd ve talebe kullarının arzualı MVL. 825/134-1. Bu hususta tutulan defterin ıslahının yapıldığını bildiren Hasan Hüseyin imzalı yazı. MVL. 825/134-2. 23 Zilhicce 1275 (24 Temmuz 1859).

73 MVL. 711/73-2. 19 Safer 1282 (14 Temmuz 1864). Altında 14 azanın mührü bulunmaktadır.

tahkik edilerek bildirilmesi istenmişti.⁷⁴

Yine bir başka belgede, Balçık muhacirlerinden Osman'ın güç durumunda bulunduğu, malûl ve ailesinin de kalabalık olduğunu belirterek yardım istediği ifade edilmiş, verilen cevapta ailesiyle beraber *dulhaneye konularak eylevm îâşe edilmekde olduğu* vurgulanmış, kendisinin maaş istediği bunun da emsaline uygun olmadığı belirtilmiş, sonuçta sadece *aceze maaşı* verilip, bunun dışında maaş bağlanmamıştı.⁷⁵ Sivas'ta ayağı olmayan ve iş göremez durumda olan muhacir Ali, devletten uygun miktarda maaş bağlanması talebinde bulunmuş, aylık 90 kuruş bağlanmasına karar verilmişti.⁷⁶

Keza yine devlet gerekli incelemeler yapılmadan maaş bağlanmasını kati surette menetmekteydi. Kırım muhacirlerinden Balçık ve Mecidiye'de iskân edilenlerden bir kısmının geçimini sağlayabilecek durumda olmalarından dolayı hak etmedikleri halde maaş talep ettikleri anlaşılmış, yapılan tahkikat neticesi maaş isteyen 237 kişiden 112'sine maaş bağlanmıştı.⁷⁷

İlerleyen zamanlarda fiziksel engellilere yönelik tesis edilen müesseselerin yanı sıra devlet, yoksullara Muhtâcîn Tertîbi adı altında belli yönetmeliği olmaksızın bir maaş yardım hareketi başlatmıştır. Daha sonra 27 Haziran 1910'da bu maaşları bir düzene sokmak amacıyla nizamname çıkarılmıştır. 29 Aralık 1917'de ise maaş alabilmek için Osmanlı vatandaşı olması ve hiçbir gelirinin bulunmaması şartı eklenmiştir.⁷⁸

Engellilere yardım hususunda halk da *iâne* denilen yardım faaliyetlerine katılmışlardır. Bilhassa 1850'lerden sonra devletin içinde bulunduğu malî bunalımın neticesi olarak gönüllü yardım hareketleri toplumun duyarlılığını göstermesi bakımından mühimdir.

Maaş bağlanması taleplerinin dışında en çok talep edilen ev tahsisi idi. Üsküp'te bulunan muhacirlerden beş nüfuslu bir kimse, muharebede sakatlandığını yanındaki hemşiresinin de gözlerinden alil olduğunu belirtmiş, kendisine bir odalı ev tahsis edildiğini, ancak 6 nüfusla sığmadıklarını hiç olmazsa iki odalı bir yerin verilmesi veya bir oda ilave etmesine izin verilmesini rica etmekteydi.⁷⁹

74 MVL. 711/73-1. Bu liste belge ekinde yer almaktadır. Nüfus 38+4=42 Yevmiye 38x3=114.

75 DH.MKT. 1680/136. Şehremâneti'ne hitaben 17 Rebiyülâhir 1307 (11 Aralık 1889).

76 DH.MKT. 2816/49 (3 leff). Sivas vali vekili Refik'den Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen telgraf 25 Nisan 1325 (8 Mayıs 1909) ve Dâhiliye mektubî kaleminden Maliye Nezâreti'ne hitaben olur yazısı 27 Rebiyülâhir 1327 (18 Mayıs 1909).

77 A.MKT.MVL. 109/57. 29 Muharrem 1276/28 Ağustos 1859.

78 Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Engelli Bireylerin Yaşamı", 312-313.

79 YB.021/56-51. 8 Teşrin-i evvel 1298 (20 Ekim 1882).

Maaş veya tayinât bedeli sağlanamadığı veya kâfi gelmediği durumlarda, padişah ve tebası arasındaki adalet ve refah ilkesine dayanan ilişkiyi gösteren araçlardan biri olan "padişah ihsanı" olarak değerlendirilen "atiyye"lere başvurulmaktaydı. Genellikle de belirli bir nizama dayanmayan maaş talepleri padişahın ihsanı şeklinde ifade edilmekteydi. İhtiyaç sahiplerinin padişaha yazdığı arzuhaller neticesinde padişah tarafından münasip görülürse bu kişilere malî yardım sağlanmaktaydı.⁸⁰ 1277 (1860) tarihli bir arzuhalde, Kırım'dan Elmalı kasabasından Varna'ya hicret eden Kudsî, arzuhalinde iki gözünün kör ve hastalıklı olduğunu, aç ve perişan sokaklarda kaldığını, sürüne sürüne İstanbul'a geldiğini belirtmiş, kendisine padişahın atiyyesinin ihsanı mahiyetinde yardım niyaz etmişti.⁸¹

Devlet bir takım masrafları karşılamada hâlihazırda hazine müsait olmadığına kendi öz kaynaklarına başvurmuştur. Örneğin, Maliye Nezareti'ne hitaben yazılan bir yazıda iskân-ı muhacirîn memuru marifetiyle Reisülayn civarında bulunan 25 bin kuruşluk kükürdün satılarak elde edilecek meblağın 15 bin kuruşunun yardıma muhtaç olan muhacirlere harcanması kalanının da hazineye gönderilmesi istenmişti. Ancak buraca yollanan telgrafta *muhacirîn-i merkûmenin ziyâdesiyle muhtaç-ı rahmet ve iânet* oldukları bildirilmiş, paranın tamamının onlara sarf olunması talebinde bulunulmuştur.⁸²

Devlet kendisinin yetişemediği durumlarda mahallince toplanan yardımlara başvurmaktaydı. Bursa'da sakin fukara muhacirler nakdî yardım ve hane talep etmişler ancak başka yerlerde muhacirlerin iskânlarının çeşitli yardımlarla sağlandığı, hazinece mümkün olmadığından devletin hane yaptırmadığı ifade olunmuş, Bursa'da da "*bi-kudret ve sakat ve alil ve eytâm ve erâmil gibi aceze-i muhacirînin sefâletden vikâyelerinin*" vilayetçe toplanan yardımlar sayesinde birer hane yapılarak sağlanacağı belirtilmiştir.⁸³

Muhacirler göç ettikten yaklaşık 25 yıl geçtiğinde *ahâlî-i kadîme* yani yerli ahali olarak kabul edilmekteydi. Bu durumda kendilerine maaş tahsisi söz konusu olmamaktaydı. Şehremâneti'nden işeleri karşılanmaktaydı. Sofya muhacirlerinden Şerife Hatun, göç sırasında eşini ve askerlik hizmetinde iki oğlunu şehit verdiğini ifade etmekte, kendisinin de yaralandığını, şimdi Fatma Hanımın yardımıyla Sultan Ahmed'de Aişe Hanımın yanında hizmetçilik yaptığını, fakat ihtiyarlığı ve sakatlığı sebebiyle buna devam edemeyeceğini ifade etmişti. Kendisine verilen cevapta fakir fukaradan olduğu anlaşılmasına rağmen *ahâlî-i kadîme* hük-

80 Özbayrak, II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları, 27.

81 A.}DVN. 167/81.

82 A.MKT.MHM. 367. 3 Receb 1283 (11 Kasım 1866).

83 DH.MKT. 1964/85. Dâhiliye mektubî kaleminden Hüdavendigâr Vilâyeti'ne hitaben 2 Zilkade 1309 (29 Mayıs 1892).

müne girmiş olmasından dolayı hakkında bir şey yapılamayacağı ifade edilmişti. Belediye Dairesi'nce kendisine yardımcı olunması iskân ve iaşesinin sağlanması istenmişti.⁸⁴

3.3. Refakatçi Uygulaması

Osmanlıların göç esnasında aldığı tedbirler arasında “göçmenlerin sevkleri esnasında yolculuk yapamayacak derecede hasta olanlar, iyileştikten sonra gönderilmek üzere refakatçileriyle birlikte alıkonulması uygulaması vardı. Sağlıklarına kavuştukları zaman ailelerini bulmakta zorluk çekmemeleri için kendilerine mahallî idareler tarafından resmî mühürlü pusula verilmesi” uygulaması da vardı. İskân talimatnamesinin bir başka maddesinde çalışabilecek durumda olanlara uygun işler bulunarak çalıştırılmaları da sağlanacaktı.⁸⁵

3.4. Nakliye Yardımı ve Güvenlik

Bir başka yardım, hem Osmanlı vatandaşlarının hem de muhacirlerin yol güzergâhı boyunca ücretsiz nakliye ve güvenlik taleplerine verilen olumlu cevaplar olmuştur. Bu hizmetten yararlanmak isteyenler arzuhal göndermek durumundaydılar.⁸⁶ Muhacirlerin nakliye (vapur navlun ücretleri) masrafları ödenmiş ve İstanbul'a geldiklerinde barınmaları için han odaları kiralanmış, pek çok kişinin ev ya da oda kirası devlet tarafından karşılanmıştır. Ancak, hazinenin olağanüstü masraf kaleminden yapılan bu harcamalar çok büyük meblağlara ulaşmıştır.⁸⁷ Kırım muhacirlerinden 237 kişiden ne kadarının Mecidiye kasabasına gönderilmesi gerektiği, bunlardan ne kadarına geçici, ne kadarına hayat boyu maaş bağlanacağı hususu ile hane kirası ve navlun bedellerinin ödenmesi konusu ile ilgili bir defterin düzenlenmesi gerekmişti. Herhangi bir işte çalışmaya gücü olmayanlar ile ulemadan olan ve arzuhal göndererek liyakatini ispat eden 112 kişiye 11.940 kuruş maaş tahsisi ve 4 kişiye de hane parası verilmesine karar verilmiştir. Bu karar üzerine Mecidiye kasabasına gitmek üzere başvurulardan bir kısmı İstanbul'da kalarak bir işte çalışmaya başlamışlardır. Bu durumda önceki defterde bunlara tahsis edilen 26.000 kuruşluk masraf 11.000 kuruşa indirilmişti. Bundan sonra herkese maaş bağlanmamasının yanı sıra, maaş talebiyle İstanbul'a gelecek olanlar yüzünden ziraî faaliyetlerin de sekteye uğrayacağından endişe edilmekteydi.⁸⁸ İlerleyen zamanlarda durum daha da vahim bir hal almış olduğundan bundan sonra bu gibi harcamalarda Bâbîâlî'den izin alınması gündeme gelmişti.⁸⁹

84 DH.MKT. 1629/110. Şehremâneti'ne hitaben 20 Şevval 1306 (19 Haziran 1889).

85 İpek, *Rumeli'de Anadolu'ya Türk Göçleri*, 160-162.

86 Şimşek, “Osmanlı Devleti'nde Engelli Bireylerin Yaşamı”, 313.

87 Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, 153, 162-163.

88 A.İ.MKT.MVL. 109/57. 29 Muharrem 1276 (28 Ağustos 1859).

89 ŞD. 695/24-2 (5 leff). 25 Safer 1298 (27 Ocak 1881) ve 22 Rebiyülevvel 1298 (22 Şubat 1881) tarihli mazbata.

Bütün iyi niyetli girişimlere rağmen, engelli muhacirlerin taşıma/nakliye ücretleri ödenirken bir takım usulsüzlükler ve suiistimaller görülmüştü. Filibe Kañçıları Tahir Bey, Sofya Şehbenderi Selim Bey arasındaki yazışmalar bunu açıklıkla göstermiştir. Yazışmaların konusu özetle şöyleydi: Nakliye için tutulan arabacıların ücretleri, hane reislerinin bildirdiği hasta, ihtiyar, sağır gibi engellilerin sayısına göre ödenmekteydi. Ellere ödenecek miktarı gösteren bir senet verilmekteydi. Bu senede göre bölge idarecisi gerekli ücreti kendilerine vermekteydi. Filibe Kañçıları Tahir Bey'e bu durumu teftiş etmesi görevi verilmişti. Tahir Bey, durumdan hoşnutsuzluğunu ve sağırlıklı netice elde edilemeyeceğini,

arabacıların hakikatde ihtiyar ve alfil olarak kaç kişi irkâb ettiklerini tayin etmek için güzergâhta bir kasabada veyahud bizzat yol üzerinde oturub her geçen arabayı teftiş ve muâyene ve alfil ve ihtiyar olanlar ile olmayanları bade't-tefrik netice-i teftişin Usturumçe muhacirîn komisyonu riyâseti tarafından arabacılar yedine verilen senedât ile tevâfuk idüb etmediğini tayin ile ya senedi aynen kabul ve tasdik etmek veyahut tashih etmekle olabilir. Arabalar buraya vâsıl olduktan sonra nakl ettikleri nüfusun miktarını arabacılar ile muhacirîne sormaktan başka çare yokdur⁹⁰

şeklinde ifade etmişti. Yapılan teftiş neticesinde;

altı arabaya irkâb edilen altmış nüfûsdan ibaret dört hane halkının kırk beş ihtiyar ve alfil ad edilerek isticâr edilen arabalar ücreti üzere dokuzyüz frankı mütecâviz bir meblağın arabacılara tediyesi lüzûmu Usturumçe muhacirîn komisyonu riyâsetinin iki kıt'a senediyle bildirilmiş ise de icrâ kılınan teftişde içlerinde sekiz-on kadın ve çocukdan ma'ada ihtiyar ve alfil ve sağır bir kimseye tesâdüf olunamadığından senedât-ı mezkûrenin natık olduğu⁹¹

bildirilmişti. Bunun üzerine Kalışkova ahalisinden Şevket b. Hacı Tayyib 60 kişilik hane ve ailesiyle Filibe'ye sabah vakti gelmiş ve 45 kişinin verilmeyen nakliye ücretini talep etmiş, sözü edilen 45 kişinin kimler olduğu sorulduğunda ancak 7-8 kadın ve 5-6 çocuk gösterebilmiştir. Bu olay her iki tarafın da müdahaleleriyle dallanıp budaklansa da neticede Kalışkova köyünden Edirne'ye göç eden (108) büyük ve (22) küçük toplam 130 kişi için (392,70) Frank nakliye ücreti ödenmesi icap etmiş, ancak Şevket Efendi'ye güvenilmediğinden bu meblağ bir zarf içinde köy halkının gözü önünde Hoca Hüseyin ve Hasan Âdem Efendilere teslim edilmiştir.⁹²

Yardımanın bir başka boyutunu mağduriyet yaşayan engelli muhacirlerin korunması teşkil etmekteydi. Muhtaç muhacirler bir takım kanunsuz işler yapanların hedefleri haline gelebil-

90 HR.SFR.04. 888/122-1. 24 Nisan 331/7 Mayıs 1915. Geç tarihli olmakla birlikte hem muhacirlerin, hem engellilerin, hem görevlilerin sorumluluklarını göstermesi açısından mühimdir.

91 HR.SFR.04. 888/122-2.

92 HR.SFR.04. 888/122-3.

mekteydiler. Örneğin Sohum muhacirlerinden aciz olanlarının esir denilerek satıldıkları da belgelere yansımıştı.⁹³

3.5. Muhtelif Yardımlar

Dul muhacirlere ücretsiz arazi tahsisi ve çocuklarını Dârülaceze'ye gönderme imkânı da sağlanmıştır. İskân yerlerinden memnun olmayıp yerlerini değiştirmeleri hususunda dul, kimsesiz veya hasta ve sakat olanlara istisna tanınmıştır.⁹⁴ Bir başka arzuhalde Çerkes İsmail b. İslam Prizren Hapishanesi Hastanesi'nde ayaklarındaki yaralardan dolayı tedavi gördüğünü, fakat hiçbir fayda göremediğini, daha evvel ailesinin İstanbul'a gitmiş olduğunu ifade ederek kendisinin de İstanbul'a gitmesine izin verilmesini istemişti. Bu duruma aslında müsaade edilmemekle birlikte Prizren Mutasarrıfı Esseyd Mecid Nazif'in Sadâret'e hitaben yazdığı bir arz sonrasında Meclis-i Vâlâdan olumlu bir karar gönderilmişti.⁹⁵

Osmanlı Devleti'nde sakatların ve engellilerin sıkıntısını hafifletmek amaçlı vakıf gibi kurumsal yardımların ve kişilerin verdikleri sadaka ve bağışların yanı sıra bazı vergi avantajları da mevcuttu. Akarât, emlak ve müsakkafât (üstü kapalı, çatılı yer), ithal edilecek çeşitli malzemeler için gümrük resmi gibi vergilerden belirli bir süre için muaf tutulmuşlardı.⁹⁶ Ayrıca devlete ait veya hayır hasenât sahipleri tarafından yaptırılan binalardan boş ve kullanılmayanların muhacirlerin yararına kullanılmak üzere belediyelere devredilmesinin uygun olup olmadığı araştırılmıştı.⁹⁷

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan yoğun göç dalgaları sırasında kimsesiz, yetim, dul, malûl, yaşlı, iş göremez durumda olanların içine düştükleri zor durumdan kurtarılması, korunması ve gözetilmesi, gerekli yardımlarla sosyal hayata kazandırılması “sosyal devlet anlayışı” gereği devletin öncelikli görevlerinden biri olmuştur.

Devlet, amel-mande/iş göremez, alil/hastalıklı, kör, sağır, dilsiz, yetim, dul, kimsesiz, yaşlılar, geçimini sağlamayanlar, toplumda kendi başına ayakta kalmayı başaramayacak durumda olanları “engelli” olarak kabul etmiştir. Yukarıda pek çok arşiv belgesiyle örneklendirdiğimiz üzere, bu durumu kısaca “muhtaç/muhtacîn” kavramıyla ifade etmiştir. Yani devletin gözünde “muhtaç” olan herkes “bedensel, zihinsel veya toplumsal engelli” olarak algılanmıştır. Muhtacîn sınıfına girenler öncelikli yardım yapılacaklar hükmünde yer almışlardır.

93 ŞD. 696/4. 24 Rebiyülevvel 1298/24 Şubat 1881.

94 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)* (Ankara: TTK, 1994), 120.

95 MVL.1021/70. 15 Safer 1283/16 Haziran 1282.

96 İpek, *Mübadele ve Samsun*, s. 133-134.

97 ŞD. 695/24 (2 ve 5. lef) 25 Safer 1298 (27 Ocak 1881) ve 22 Rebiyülevvel 1298 (22 Şubat 1881) tarihli mazbata.

On binlerce muhacirin içerisinde ne kadarının engelli olduğunu tespit etme imkânı bulunmamış, sonradan engellilik hali oluşabileceğinden hareketle muhtaç kavramı muhacirler için de geçerli olmuş, ancak yardımın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için kota mahiyetinde sayı sınırlaması getirilmiştir. Muhacirlerden geçici veya kalıcı iskân edilenler arasında muhtaç sayısını devlet ilk zamanlar üçte bir olarak kabul etmiş, daha sonraları görülen lüzum üzerine bunların yarısını itibarî rakam olarak almıştır. Hatta öyle ki Anadolu'ya göç etmesi muhtemel muhtaç muhacirler için ön hazırlıklar da yapmıştır. Bilhassa yol güzergâhı olan yerlerde nakdî ve aynî yardımın hazır edilmesini istemiştir. Bunun için kendi öz kaynaklarından faydalanmanın yanı sıra hayir-severlerin de katkılarını teşvik etmiştir. Maddî, manevî yardımların içinde şahısların veya devlete ait olan kullanılmayan binaların, arazilerin tahsisi büyük önemi haizdir. Maddî destekler öncelikli olarak engelli muhacirlere sağlanmıştır. Bu yardımların götürülmesinde her nereden gelmiş olursa olsun muhacirler arasında herhangi bir ayırım gözetilmemiştir.

Muhtacîne devlet yiyecek, giyecek, barınma, iaşe, eğitim, sağlık, güvenlik, vergi muafiyeti gibi yardımların ve hizmetlerin yanı sıra muhtacîn maaşı, muhtacîn tertibi, tayinat bedeli, atıyye, sadaka, ihsan, îâne gibi nakdî yardımlarda da bulunmuştur. Tüm yardımlar erken dönem uygulamalarda belirli bir kaideye dayanmamakla birlikte, daha sonra nizamnâme ve talimât-nâmelerle belirli bir düzen içinde yapılmaya çalışılmıştır. Nizamnâme veya talimât-nâmelerin sorunu çözemediği, yetersiz kaldığı noktada istisnâî çözümler bulunmuş halkı mağdur etmeyecek kararlar alınmıştır.

İlk başlarda vakıflar gibi sivil toplum kuruluşları eliyle gerçekleştirilen sosyal hizmetler, sosyal devlet anlayışının resmîleşmeye başlamasıyla devlet bünyesinde açılan hayır kurumları vasıtasıyla yerine getirilmiştir. İslahhaneler, Dârülaceze, Dârüşşafaka, Dârüleytam, Dârülhayr-ı âlî ve çeşitli yatılı mektepler aracılığıyla “engelli” olarak algıladığı kişilere yardım elini uzatmış, bu kuruluşlar bünyesinde bedensel ve zihinsel engeli olanlara tedavi hizmeti sunarak onların toplumun birer parçası olmalarını sağlamaya gayret etmiştir. Toplumdaki akrabalık bağları sayesinde geçimlerini sağlama fırsatlarının olmayacağı düşüncesiyle muhacirlere öncelik tanımıştır. Kafkas ya da Rumeli her nereden olursa olsun hiçbir ayırım yapılmaksızın imkânları ölçüsünde gerekli yardımları yapmaya çalışsa da bu hizmetleri ne ölçüde yerine getirdiği meselesi tartışılabilir.

Kaynakça / References

Arşiv Belgeleri (Başkanlık Osmanlı Arşivi, BOA)

- A.}DVN. 167/81
 A.}MKT.MHM. 212/18, 293/25/1-2; 309/72; 311/68 (1-4); 313/12; 367, 522/11
 A.}MKT.MVL. 109/57
 BEO. 2472/185378
 C..DH. 89/4428
 DH. MKT. 1097/55 (1-2); 1138/67; 1193/19; 1197/23; 1248/26; 1588/31 (1-2); 1629/110; 1656/43; 1680/136; 1832/12; 1964/85; 2673/82; 2793/11; 2816/49.
 DH. KMS. 51/28
 HR.SFR.04.. 888/122
 İ..DH.. 364/24122; 524/36128; 524/36195
 ML.MSF.d... 18229
 MVL. 711/73 (1-2); 712/108; 825/134 (1-2); 1021/70; 1074/42
 ŞD. 280/24; 695/24; 696/4
 YB.021/56-51

Kıtap ve Makaleler

- Ali Haydar. “Sağır ve Dilsizler”. *Muallimler Mecmuası* 3/29 (İstanbul, 1925): 1237-1260.
 Altunış-Gürsoy, Belkis. “Türk Modernleşmesinde Sefir ve Sefaretnamelerin Rolü”. *Bilig* 36 (Kış 2006): 139-165.
 Babuş, Fikret. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti ve Uygulamaları*. İstanbul: Ozan, 2006.
 Balcı, Sezai. *Osmanlı Devleti'nde Engelliler ve Engelli Eğitimi Sağır Dilsiz ve Körler Mektebi*. İstanbul: Libra, 2013.
 Berzeg, Nihat. *Çerkesler Kafkasya Sürgünü: Vatansız Bırakılan Bir Halk*. İstanbul: Çiviyazıları, 2006.
 Bice, Hayati. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: TDV, 1991.
 Demirci, Mehmet Emin. *Homeros'tan Aşık Veysel'e Tarihte ve Toplum Yaşamında Körler*. 1. Basım. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2005.
 Demirci Akyol, Esra. “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”. *Sosyal Politika Çalışmaları* 13/31 (Temmuz-Aralık 2013): 33-47.
 Eken, Galip. “Erzincan Darüleytamına Dair Bazı Bilgiler”. *Eskişehir Osmangazi Ün. Sosyal Bilimler Dergisi* 14/1 (Haziran 2013): 123-133.
 Emgili, Fahriye. *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012.
 Erdem, Tuğba. “1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”. *1864 Kafkas Tehciri*. Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu. İstanbul: Balkar&Ircıca, 2013.
 Ergin, Osman Nuri. “Darülhayr-ı Ali”. *İstanbul Ansiklopedisi* VIII: 4247-4278. Yay. Reşat Ekrem Koçu. İstanbul: Koçu Yayınları, 1966.
 Erken, Belemir. *Dil Sükûta Eller İcraatta: Osmanlı Sarayında ve Toplumunda Dilsizler*. Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2015.
 Gök, Süleyman. *Dünyada ve Türkiye'de Sağır, Dilsiz Okulları Tarihiçesi ve Eğitim Sistemi*. İstanbul: Hüsnütabiat, 1958.

- Günay, Ramazan - Görür, Halil İbrahim. "Osmanlı Devleti'nde Sağır, Dilsiz ve A'ma Mektebi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32/53 (2013): 55-76.
- Habıçoğlu, Bedri. *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. İstanbul: Nart, 1993.
- Halaçoğlu, Ahmet. *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*. Ankara: TTK, 1994.
- II. Abdülhamid Han'ın Yaptırdığı Hayır Kurumlarından Darülaceze. Ed. Nevzat Özkaya. İstanbul: Darülaceze, 2014.
- İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander, 2006.
- İpek, Nedim. *Mübadele ve Samsun*. Ankara: TTK, 2000.
- İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*. Ankara: TTK, 1994.
- Karakaş Özbayrak, İzi. *II. Abdülhamid Döneminde Uygulanan Sosyal Yardım Politikaları*. İstanbul: Libra, 2011.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin: 1995.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş, 2010.
- Mustafa Sami Efendi. *Avrupa Risalesi*. 1. Basım, Ankara: Gündoğan, 1996.
- Müezzinoğlu, Ersin. "I. Dünya Savaşı Esnasında Yetim ve Öksüz Çocukların Himayesi ve Eğitimi: Darüleytamlar". *History Studies* 4/1 (2012): 399-417.
- Özbek, Nadir. "II. Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar Darülhayr-ı Âli". *Tarih ve Toplum* 182 (Şubat 1999): 75-84.
- Özbek, Nadir. "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Sosyal Devlet". *Toplum ve Bilim* 92 (2002): 7-33.
- Özbek, Nadir. "Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğu'nun Değişen Niteliği." *Toplumsal Tarih* 288 (2017): 50-61.
- Özkan, Salih, "Türkiye'de Darüleytamların Gelişimi ve Niğde Darüleytami". *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 19 (2006): 211-229.
- Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)". *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu (9-11 Ekim 2008)*. 544-561. Giresun: Giresun Belediyesi, 2010.
- Pul, Ayşe. "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-Seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/16 (Kış 2011): 413-423.
- Pul, Ayşe, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskânı (1860-1864)". *Sürgün 21 Mayıs 1864*. Ankara: KAF-DAV, 2011.
- Pul, Ayşe, "Kafkas Göçlerinde Engelli Muhacirlerin Durumu Meselesi". *VII. Uluslararası Canik Sempozyumu Geçmişten Günümüze Göç (17-19 Şubat 2017)*. Ed. Osman Köse. 1: 413-426. Samsun: Canik Belediyesi, 2017.
- Saydam, Abdullah. *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: TTK, 1997.
- Şafak, Nurdan. "Darüleytamda Çocuk Olmak: On Çocuk On Portre". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2 (Güz 2013): 261-283.
- Şaşmaz, Musa, "Immigration and Settlement of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents, 1857-1864". *OTAM* 9 (Ankara 1998): 331-366.
- Şimşek, Kamuran, "Osmanlı Devleti'nde Engelli Bireylerin Yaşamı". *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'a Armağan*. Ed. Nurgül Bozkurt - Zübeyde Güneş Yağcı. 304-332. Ankara: Berikan, 2019.
- Yılmaz, Özgür, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor". *Mavi Atlas* 3 (2014): 133-156.
- Yılmaz, Özgür, "1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr.Barozzi - Yaver Efendi Çatışması". *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 4/5 (2018): 1-31.